

ПРОБЛЕМИ НА ИЗКУСТВОТО

2021 **1**

ПРОБЛЕМИ НА ИЗКУСТВОТО

ТРИМЕСЕЧНО СПИСАНИЕ ЗА ТЕОРИЯ, ИСТОРИЯ И КРИТИКА НА ИЗКУСТВОТО

ART STUDIES QUARTERLY

1

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗКУСТВАТА
ПРИ БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ – СОФИЯ

ГОДИНА 54-та 2021

СЪДЪРЖАНИЕ

Ива Досева. Ранновизантийски капители от Епископската базилика на Филипопол	3
Александра Ф. Трифонова. Икона на св. Анастасия Фармаколитрия с осем житийни сцени от 1789 г.	13
Дарина Бойкина. Няколко мощехранителници от XIX в. и златарството в Пазарджик	25
Симеон Тончев. Стефанос К. Никитас – късноръкожественски зограф и духовник от Тракия.....	37
Веселина Йончева. Църквата „Св. Богородица Живоносен източник“ в квартал Подуяне	51
РЕЗЮМЕТА.....	63

CONTENTS

Iva Dosseva. Early Byzantine Capitals from the Episcopal Basilica of Philippopolis.....	3
Alexandra Ph. Trifonova. An Icon of St Anastasia Pharmacolytria with Eight Life Scenes (1789)	13
Darina Boykina. Several 19th-century Reliquaries and the Goldsmiths' Trade in Pazardzhik	25
Simeon Tonchev. Stephanos K. Nikitas: A Painter and Cleric from Thrace of the Late National Revival Period.....	37
Veselina Yoncheva. The Church of the Mother of God of the Life-giving Font, Poduiane borough	51
SUMMARIES.....	63

ЦЪРКВАТА „СВ. БОГОРОДИЦА ЖИВОНОСЕН ИЗТОЧНИК” В КВАРТАЛ ПОДУЯНЕ

Веселина Йончева

Институт за изследване на изкуствата – Българска академия на науките

Църквата „Св. Богородица Живоносен източник” в квартал Подуяне на град София представлява триконхален куполен храм с многостенна апсида от изток и притвор от запад. Иконостасът е изработен през 1883 г. и изписан от Никола Доспевски и Евгени поп Кузманов. Първоначално храмът е изписан през 1888 г., вторият етап е от 1933 г., а последният е от 1989-2002 г. Най-ранните стенописи са дело на Евгени поп Кузманов от Галичник, което се доказва при сравнение с други негови подписани произведения.

Ключови думи: София, църква „Св. Богородица Живоносен източник”, Никола Доспевски, Евгени поп Кузманов

Текстът има за цел да представи църквата „Св. Богородица Живоносен източник“ в кв. Подуяне на град София, която досега не е била обект на самостоятелно проучване в научната литература¹. Иконите на храма са споменавани като част от късната художествена продукция на Никола Доспевски². Изследователят Евтим Спространов посещава църквата във връзка със своето изследване, посветено на софийските църкви, като специално отбелязва, че тя има качества в „художествено отношение“³. Сведения за храма дава една ръкописна книга от библиотеката на Софийска митрополия, която съдържа въпросници, попълнени през 1951 г. от архиерейските наместници, енорийските свещеници на храмовете на територията на Софийска епархия⁴. Този въпросник е попълнен от тогавашния свещеник на храм „Св. Богородица Живоносен източник“ и дава информация за годината на изграждането ѝ, майстора строител, датата на освещаване и т.н.

Храмът е деклариран с писмо № 4020 от 21.08.1989 г. на НИПК като архитектурно-художествен паметник на културата. В проучването за предоставяне на предварителен статут на паметник на културата, извършено от изкуствоведа Димитър Цветков е отбелязано, че храмът е изграден през 1882 г., под ръководството на майстор Митер от с. Слатина. Отчетено е наличието на стенописна украса от 1933 г. със „средна“ художествена стойност, дело на художниците Христо Жемски, Христо Петров и Стефан Шарич, както и иконостасните икони на храма, работени от „неизвестен майстор“ през 1883 г.

Настоящият текст е опит за реконструкция на историята на църквата, въз основа на нейната архитектура и живописна украса чрез идентифициране на зографите, които са работили в храма и на запазените документални източници.

vessetobesseto@gmail.com

The Church of the Mother of God of the Life-giving Font in the Sofia borough of Poduiane is a triconch domed church with a polygonal apse at the eastern end and a narthex at the western end. The iconostasis was made in 1883 and painted by Nikola Dospevski and Evgeni pop Kuzmanov. The church was originally painted in 1888, the second stage is from 1933, and the last is from 1989-2002. The earliest frescoes are the work of Evgeni pop Kuzmanov from Galičnik, which is proved by comparison with other artworks signed by him.

Key words: Sofia, Church of the Mother of God of the Life-giving Font, Nikola Dospevski, Evgeni pop Kuzmanov

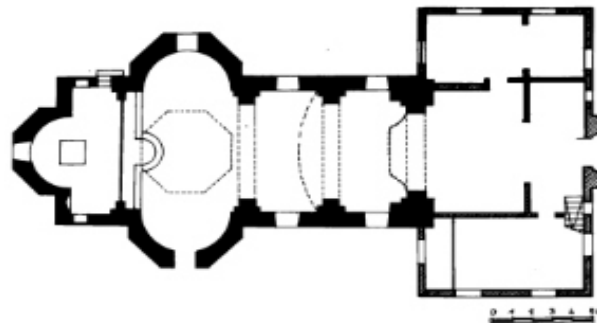
*Западна фасада на църквата
The west front of the Church*

По време на турското владичество с. Подуяне е част от Софийския санджак, след 1878 г. то остава в пределите на Българското княжество. Намирайки се на пътя между град София и град Орханлие (днес Ботевград), селото става своеобразно предмостие на столицата. След 1878 г. в него започват да отсядат

Храм „Св. Богородица Живоносен източник“, поглед от североизток

The Church of the Mother of God of the Life-giving Font viewed from the northeast

План на църквата (НДА на НИИКН, С-1002-15-Іх., 2)

Design (National Documents and Records Archives, National Institute for Immovable Cultural Heritage, С-1002-15-Іх., 2)

голям брой търговци, идващи на пазар в столицата от Северна България, което започва бързо да активизира икономическия живот. Освобождението зарежда с. Подуяне с две църкви – гробищната и един параклис в местността Извор⁵, която местните жители наричали „Пантале („Св. Пантелеймон“)“⁶. Подуянските гробища се намирили по течението на река Перловец, приблизително между днешните улици „Луда Яна“ и „Баба Вида“. Гробищната църква „Св. Петка Балъкчийска“ била паянтова, изградена върху основите на по-стар средновековен храм „Св. Петка“⁷. Тя се споменава в кадийския регистър от 1776 г. за събиране на суми по издържане и охрана от хайдутството в Софийско сред църквите, обложени с половин хане⁸. В началото на 90-те години на XIX в. столичните власти започват да правят постъпки за присъединяването на с. Подуяне към столицата⁹. Решението е взето на заседание на съвета от 2 октомври 1890 г. и приведено в изпълнение на 1 януари 1891 г. С Княжески указ № 118, публикуван на 16 март 1891 г. се прекъсва съществуването на селото като самостоятелна административна единица и то става един от първите нови квартали на столицата¹⁰.

Във връзка със събуждането на икономическия живот на с. Подуяне и разрастването му, се налага и изграждането на нова представителна църква, в която да може да се осъществяват и други служби, освен опелото, извършвано в гробищния храм. Строежът на новата църква в селото е започнат наскоро след Освобождението, през 1880 г.¹¹ Тъй като традиционните подуянски събори още преди 1878 г. се чествали на светлия петък (петък след Великден)¹², датата на която се почита „Св. Богородица Живоносен източник“, за патрон на храма е избрана именно тя. Част от местното население настоявало новият храм да се изгради на мястото на старата църква „Св. Петка Балъкчийска“ при старите гробища. В крайна сметка мястото за изграждането на новия храм – на височина в местността Чифлището¹³ е избрано от тогавашния софийски митрополит Мелетий¹⁴. Така митрополитът предопределил разрастването на селото и бъдещ софийски квартал в посока Орханийското шосе (дн. бул. „Янко Сакъзов“) ¹⁵.

Средствата за изграждането на храма са събирани от доброволните пожертвования на цялото население на селото¹⁶. Имотът е дарен от Георги Иванчев Калугерски, предоставил и два вола за извозване на камъка¹⁷. Строежът продължил до 1882 г. Храмът е изграден от слатински майстори, което става ясно от надпис на каменна плоча, вградена в източната част на южната фасада: „Мастор/ Митаръ/ Божилъ/ Стойко/ Тоте/ Малин/ Андонъ/ Димитър/ отъ село/ Слатина“. На 24 април (6 май по стар стил) 1883 г. Константин Иречек присъства на събор с. Подуяне и споделя, че „хубавата каменна селска църква във византийски стил още не е завършена“¹⁸. Това става по-късно същата година, когато църквата е осветена от Софийския митрополит Мелетий¹⁹. Първи настоятел на храма е Стоянчо Величков – учител и кмет в с. Подуяне през 1882 г.²⁰

Църквата „Св. Богородица Живоносен източник“ е триконхална, с купол, петстенна апсида от изток и притвор от запад. Конхите на северната и южната фасади са също петстенни. Фасадите са прорязани от засводени прозорци и завършват с конвексно-конкавен корниз. Има три подхода към църквата, първият официален вход е от запад. На южната фасада има врата, която води директно в апсидното пространство. Третият подход е от север, посредством врата в северната конха. Тази врата е избита през 1930 г., като е ползван оригиналният прозоречен отвор²¹. Горните части на фасадите на приапсидното пространство са раздвижени със слепи ниши с арковидна, правоъгълна и кръгла форма.

В първоначалния си вид храмът има три купола – единият е над наоса, а другите два са слепи, изградени над притвора²². Това се потвърждава и от една живописна творба с изображение на църквата, на която ясно личи осемстенния барабан на централния купол, както и двата по-малки, изградени над притвора²³. Покривът е двускатен. Съществуват данни, че в периода 1912-1920 г. покривът пред олтарното пространство е отворен и в средата на наоса е изграден купол с дървена конструкция²⁴. Но от описанието на храма, дадено от Спространов през 1906/1907 г. става ясно, че още тогава църквата има централен купол²⁵. През 1960-1965 г. от запад е издигната камбанария с

Иконостасът на храма
The iconostasis at the Church

две помещения от двете ѝ страни – свещопродавница от юг и служебно помещение от север. Вероятно по това време са разрушени двата слепи купола. В план двете помещения (от север и юг) са по-широки от наоса на църквата. През 1984-1986 г. в северното помещение е устроен параклис, посветен на свети архидякон Стефан.

В интериора таваните на наоса са засводени. Наосът е замислен като в средновековните църкви – с „травеи“, отделени с пиластри. В западната част на наоса е изградена емпория. Първоначално стълбата, която отвежда към балкона, е била в наоса на храма, но след изграждането на притвора е изнесена в него. Градежът е от камък и тухла, допълнително измазан и варосан²⁶.

По отношение на архитектурата си църквата „Св. Богородица Живоносен източник“ е представителна за така нареченото „традиционно“ направление в развитието на българската църковна архитектура след Освобождението, което е продължение на късно възрожденската църковна традиция. С изключение на големите градове, където започват да работят чужди специалисти, в малките населени места храмовете продължават да се изграждат по възрожденския традиционен начин, запазвайки старите типове сгради, създадени през късния период на Възраждането дори след периода на войните от началото на

века²⁷. Когато се разгледат храмовете в границата на съвременния град София, които спадат към тази линия, може да се направи изводът, че типологичното разнообразие не е голямо. Това са предимно псевдобазилики с неголеми размери, които с някои изключения са изградени до 1900 г. основно в околните села, които понастоящем влизат в чертите на днешната столица. В този смисъл по отношение на оригиналното си архитектурно решение на триконхален куполен храм с два слепи купола над притвора храм „Св. Богородица Живоносен източник“ е по-скоро изключение по отношение на традиционното направление в църковната архитектура. Спространов изказва мнението, че храмът е „досущ като черквите в Княжево и Горна Баня“²⁸. Храм „Св. Николай Мирликийски“ в Горна баня, построен през 1882 г.²⁹, представлява триконхална църква с полукръглата апсида от изток и притвор от запад. Липсват обаче централният купол и двата слепи купола над притвора. Другият храм – „Св. Пророк Илия“ в Княжево, е изграден през 1893 г.³⁰ и представлява кръстокуполна църква с главен купол и осем малки кубета. Това е единствената църква с кръстокуполен план, която е създадена отвъд официалната линия на развитие на църковната архитектура, ползващата се от държавната поръчка, доста различна като типология от подюанската църква.

Икони

От годината на освещаване на храма датират пет икони от царския ред на иконостаса, което дава основание да се каже, че той вече е бил изработен през 1883 г. Иконостасът е с частична дърворезбена украса и два реда икони – царски и апостолски. Царските икони са рисувани от Никола Доспевски, като това са и едни от последните творби на зографа³¹.

Има твърдения, че дърворезбата е дело на бански майстори³², но тези сведения не са подкрепени от конкретна документация. В цокълните пана на иконостаса дърворезбено са оформени малки медальони със сложно оформени рамки, в които са представени старозаветни сцени, рисувани директно върху дървената основа. От север на юг: Сътворението на света, Жертвоприношението на Авел и Каин, Мойсей, Старозаветна Троица, Изгонването на Адам и Ева, Адам и Ева работят. Съдейки по особеностите на живописиста и надписите, може да се каже, че те са по-късни от живописиста на иконостасните икони и тази на царските двери. Възможно е да са надживописвани, но на този етап на изследването няма конкретни данни за това.

Царските двери и кръжилото са резбовани, дверите са увенчани с живописно разпятие. В долния им регистър, както и в кръжилото са оформени в нисък релеф короновани лъвовете, хералдичен мотив, който по всяка вероятност е повлиян от Държавния герб. Във втория регистър на дверите в медальони с пластична рамка е представена сцената Благовещение. В лявата част на медальона с изображение на Архангел Гавраил има по-късен дарителски надпис³³. Под медальона със св. Богородица релефно е оформена годината 1883 г., по всяка вероятност тогава са изработени дверите. В най-горния регистър на крилата в по-малки медальони са изобразени старозаветните царе Давид и Соломон. Стилните характеристики на живописиста – изписването на лицата, дрехата на Богородица, облаците, крилата на Архангел Гавраил и др. позволяват живописиста от дверите да се припише на дебърския зограф Евгени поп Кузманов. Тази атрибуция се потвърждава и при сравнение с живописиста по дверите от иконостаса на църквата „Св. Никола“ в с. Врџв, работени от същия зограф³⁴.

В реда на царските икони единствено най-северната икона Архангелски събор е по-късна, има данни, че е работена от Христо Жемски от София през 1933 г.³⁵ Тя е поставена на мястото на едноименна икона, която е открадната още преди 1933 г. По всяка вероятност оригиналната икона, подобно на останалите иконостасни икони, е била дело на Никола Доспевски и е рисувана през 1883 г.

До тази късна икона е патронната на Богородица Живоносен източник. Централно място в композицията

Икона „Св. Богородица Живоносен източник“, Никола Доспевски, 1883 г.

The Mother of God of the Life-giving Font, icon, Nikola Dospevski, 1883

Икона „Св. Богородица с Младенеца“, Никола Доспевски, 1883 г.

The Virgin and Child, icon, Nikola Dospevski, 1883

заема фонтанът, над който в облаци е изобразена до-
поясно Богородица с корона на главата в иконографи-
ята на Оранта и Платитера с Христос в медальон на
гърдите ѝ. Над нея, два ангела държат свитък, с над-
пис „Царица Небесна“. В дясно от фонтана са изоб-
разени излекуваният император с императрицата и
свитата им. Вляво е групата на патриарха с монасите.
На преден план са представени войникът Лъв, който
води слепеца, както и фигурата на възкръсналия со-
лунчанин, който е поливан с вода. Иконата е обрам-
чена от растителна рамка, като в долната ѝ част е по-
местен ктиторски надпис: „Помани Гди Ктитори и
приложници, ѿ село Подхѣне, Ва/силъ Гжлжбинъ,
Александъръ, Гена, за вѣчно воспоменаніе./1883“.
Над този ктиторски надпис, с много по-малки букви
е подписът на зографа „Писал Никола Доспевски от
Самоков“.

Култът към Богородица Живоносен източник е свър-
зан с едноименния манастир в Цариград, изграден от
император Юстиниан³⁶. Празникът Живоприемни
или Живоносни източник се установява във визан-
тийската църква през XIV в. за ознаменуване на чуде-
сата при манастира. Според легендата бъдещият им-
ператор Лъв I, който пристигнал в Константинопол
като обикновен войник, среща слепец, който го моли
да му даде да пие вода³⁷. Гласът на Богородица насоч-
ва войника към извора, като му казва, да полее очите
на слепеца с вода. Тя му съобщава, че мястото с изво-
ра е избрано да бъде почитано и, че той някой ден ще
стане император. След като става владетел, той из-
гражда тук църква³⁸.

Темата за Св. Богородица Живоносен източник в ико-
нописата на самоковските зографи е подробно комен-
тирана от Елена Генова³⁹. Впечатление прави начи-
нът по който Никола Доспевски представя Богороди-
ца в патронната икона на подуянската църква – в са-
мата чаша на фонтана като Платитера с Христос в ме-
дальон пред гърдите. Именно това решение пред-
ставява съществен момент в четирите икони, които
създава Захари Зограф на тази тема⁴⁰, използвайки
модела на средновековната живопис⁴¹. Отвъд този съ-
ществен момент, цялостната иконография на иконата
на Никола Доспевски доста се отличава от иконите
на Захари Зограф. Особено осезаеми са разликите в
представянето на архитектурата. Никола Доспевски я
предава доста схематично – крепостна стена, която
носи идеята за Цариград, за разлика от Захари Зо-
граф, който детайлно разработва пространството.
Като най-близък иконографски паралел на интерпре-
тацията на Никола Доспевски бих посочила една ико-
на на Димитър Христов Зограф от 1849 г, която днес
се намира в Националната художествена галерия⁴².
Изследователите отбелязват, че тя представлява ед-
новременно оригинално композиционно решение⁴³,
но също така е повлияна и от три графични произве-

Царски двери от храм „Св. Богородица Живоносен източник“, 1883 г., живопис от Евгени поп Кузманов
The Holy Doors of the Church of the Mother of God of the Life-giving Font, 1883, painted by Evgeni Pop Kuzmanov

Икона „Христос Вседържител“, Никола Доспевски, 1883 г.
Christ Pantocrator; icon, Nikola Dospevski, 1883

Икона „Св. Никола Чудотворец“, Никола Доспевски, 1883 г.
St Nicholas the Wonderworker, icon, Nikola Dospevski, 1883

Икони от апостолски ред на иконостаса на храм „Св. Богородица Живоносен източник“, Евгени поп Кузманов
The tier with the icons of the Apostles at the Church of the Mother of God of the Life-giving Font, Evgeni Pop Kuzmanov

дения: гравюрата на Христофор Жерафович от 1744 г. и две гравюри от втората половина на XVIII в., печатани във Венеция в типографията на Антонио Бортоли, публикувани от Дори Папастрату⁴⁴. Единствената съществена разлика между двете произведения е липсата на някои елементи в иконата на Доспевски: сакатият с патерицата в гръб, който се изкачва по стълбата към басейна, фигурата с делва, надвесена над водата, и другата, която пие от малко тасче – все елементи, които, според Елена Генова са инспирирани при Димитър Христов Зограф от гравюрата на Христофор Жерафович⁴⁵.

Вдясно от патронната икона на иконостаса е иконата на Богородица с Младенеца с надпис „Царица Небесна Матер Божия Милостива и Иисус Христос“. В долната част на рамката, е поместен ктиторски надпис: „Помани Гди Ктитори и приложници ѿ село Подхъне/ Илия, Нетко, Георги, Спасъ, Петаръ, Гена, Гюра/ Любенъ за душевно спасение/1883“. Южно от царските двери е иконата на Христос Вседържител. Отново в долната част на рамката има ктиторски надпис: „Помани Гди Ктитори и приложници ѿ село Слатина: Геле/ Тодора, Димитри, Манол, Гена, Митар, Крсто, Величко, Спасе/ Линка, Стефана, Спасе, Милка 1883“. Следва иконата на св. Йоан Предтеча, с надпис: „Помани Гди ктитори и приложници ѿ село Подхъне Йованчо, Стоян, Бдинка, Стоина, Динка. 1883“. Последна в царския ред е иконата на св. Никола Чудотворец с ктиторски надпис: „Помани, Гди ктитори и приложници, ѿ село Подхъне, Стоян, Ганка, Горанъ, Спасъ, Димири, Стоянка, Марина, 1883“.

Както беше казано, царските икони са рисувани от Никола Доспевски, едни от последните творби на зографа. Добре известно е, че Никола Доспевски е син на Димитър Зограф, брат на Захарий, Иван и

Станислав Доспевски. Изследователите разделят творчеството му на три периода⁴⁶. През първия период (50-те години на XIX в.) той създава иконописни творби в стила на Самоковската художествена школа – иконите за църквата в Горна Джумая (дн. Благоевград) (1854 и 1856 г.)⁴⁷. През втория период (началото на 60-те години) в творчеството му се забелязват влияния от академизма и реалистичната живопис, на западни художествени принципи под влияние на брат му Станислав Доспевски. През 1860 г. Никола Доспевски рисува иконата „Покров Богородичен“ за църквата „Успение Богородично“ в Бобошево, Кюстендилско. В един от слепите куполи на църквата той рисува композицията „Св. Богородица Неувяхваща роза с пророци и Акатист“⁴⁸. За тази композиция той използва две много известни светогорски шампи – „Св. Богородица Неувяхваща роза с Акатист“, гравирани във Венеция в 1819 г., и „Св. Богородица Неувяхваща роза“, Венеция, 1820 г. Същата година зографът е поканен да нарисова икони за иконостаса на църквата „Св. Димитър“ в Радомир и за новоосветената гробищна църква „Св. Никола“⁴⁸ в Самоков. През 1863 г. работи икони за Лопушанския манастир⁴⁹, негово дело са иконите на главния иконостас: Св. Димитър, Св. Никола, Св. Троица, Богородица с Младенеца, Иисус Христос, Йоан Кръстител с 11 сцени от живота му, Архангелски събор, св. Георги. Подписът си зографът е оставил на иконите на Богородица и Иисус Христос: „Писалъ Николай Димитровъ въ Самоковъ“⁴⁹. Негово дело са и 22-те апостолски и празнични икони на същия иконостас, както и иконите Св. Йоан Рилски и Св. Димитър върху двата аналоя в църквата, които са датирани 1863 г. и също са подписани от зографа⁵⁰. През 1864 г. той рисува две икони за иконостаса в църквата на с. Д-р Йосифово – Богородица с Младенеца и Христос Вседържител⁵¹. В карловската църква „Св. Никола“ са запазени две негови икони – Св. Йоан Рилски с четиринайсет житийни сцени, подписана и датирана 1865 г., и иконата Св. Харалампий, също подписана и датирана 1862 г.⁵² През 1868 г. той рисува две икони за проскинитарий в църквата „Св. Параскева“ в с. Медковец, Ломско⁵³, както и иконата Възкресение Христово в южната певница на същия храм⁵⁴. През този период работи и икони за църквата Рождество Богородично“ в Берковица⁵⁵. През третия период на своето творчество (1878-1888) Никола Доспевски създава десет икони за Рилския манастир. В кондиката на манастира за тази година е отбелязано: „350 гр. За 10 икони Св. о. Иоанъ Николаю Д. Доспевскому въ Самоков пратени по Д. Никофора септемвр. 9-й“⁵⁶. В близкото до Лопушанския манастир село Копиловци Доспевски е оставил в църквата „Св. Архангел Михаил“ три икони – Св. Никола, Св. Богородица и Иисус Христос, който не са подписани и датирани, но според Асен Василиев със сигурност са дело на зографа⁵⁷. Негови са иконите в църквата в с. Лопушна⁵⁸. В този трети период на своето творчество Никола Доспевски създава и икони за църквата „Св. Георги“ в Панагюрище⁵⁹. В пловдивската църква „Св. св. Кирил и Методий“ от Никола Доспевски е запазена едноименна икона⁶⁰. През 1883 г. зографът е поканен да работи в столицата, къ-

дето той рисува част от апостолските и празнични икони за църква „Св. Крал“⁶¹, както и иконите за подуянската църква.

Най-близки паралели иконите на Богородица с Младенеца, Иисус Христос и Св. Никола от царския ред на иконостаса на църквата „Св. Богородица Живоносен източник“ намират в иконите от главния иконостас на Лопушанския манастир, работени през 1863 г. Композициите и изграждането на образите са изключително близки, като този на св. Никола е почти идентичен. В иконата на св. Йоан Предтеча в Лопушанския манастир, светецът е представен в цял ръст в иконографията на пустинен ангел с 11 житийни сцени, докато в подуянската църква светецът е изобразен до поясно. Интересно е да се отбележи, че в оригиналния си облик иконостасът на храм „Св. Богородица Живоносен източник“ е притежавал икона „Архангелски събор“. Такава има на царския ред на главния иконостас на църквата на Лопушански манастир. Въпросът доколко близки са били двете икони остава отворен. И в двата храма иконите на св. Никола и Архангелски събор са в двата края на иконостасите.

Лозницата над царските икони е решена пластично посредством стилизирани растителни мотиви, между които са оформени медальони с изображения на старозаветни царе.

В реда на малките икони са представени до поясно фигурите на тринадесет апостола: от север на юг: св. Тома, св. Вартоломей, св. Андрей, св. Матей, св. Лука, св. Петър, св. Павел, св. Марко, св. Йоан, св. Яков, св. Симон, св. Филип, св. Матия, и Христос Вседържител в центъра на реда, датирана 1883 г. с ктиторски надпис в долната си част. По стиловете си особености тази живопис също може да се припише на четката на Евгени поп Кузманов. Голяма част от образите намират свои точни паралели в апостолските икони от църквата „Св. Никола“ в с. Връв. Над реда на малките икони, в централната част на иконостаса, е представена Тайната вечеря, фланкирана от кръжила с резбовани лозници.

Венчилката е рисувана, състои се от разпятие с две рипиди с изображения на св. Богородица и св. Йоан Богослов. И трите елемента са обрамчени от ажурна дърворезбена рамка. Живописиста по Разпятието също е дело на Евгени поп Кузманов. В долната му част има ктиторски надпис, датиран 1883 г. Живописиста на двете рипиди е съвременна.

Евгени поп Кузманов е роден около 1840 г. в Галичник, Дебърско, Западна Македония. Произхожда от рода Пулевци. В цялото си творчество той се опитва да подражава на Дичо зограф, като изследователите оценяват продукцията му с „по-ниски качества“ от тази на Дичо зограф. Известно е, че към 1869 г. идва на гурбет в Северозападна България. Той рисува икони за църквата „Св. Троица“ в с. Бойница (1871)⁶², икони и стенописи за храм „Св. Никола“, с. Връв (1880)⁶³, икони за църквата „Успение Богородично“, с. Ясен (1883)⁶⁴, църквата „Св. Теодор Тирон“, Видин (1885)⁶⁵, царски двери и стенописи за църквата „Св. Георги“, с. Делейна (1885)⁶⁶ и др. От 1880 г. работи в софийско в сдружение с Никола Янов. В края на живота си се завръща в Галичник, където умира на 20

Северна конха на храм „Св. Богородица Живоносен източник“

The north conch of the Church of the Mother of God of the Life-giving Font

юли 1888 г.⁶⁷

Изглежда, че дебърският зограф е бил ангажиран с художественото оформление на подуянската църква още от 1883 г., от когато датират царските двери, както и живописиста по венчилката.

Стенописите

Църквата е стенописвана в няколко периода. Първоначалното изписване на храма е от 1888 г.⁶⁸, вторият етап е от 1933 г. Последният е от 1989-2002 г.

Най-ранната стенописна декорация е съхранена в апсидата, двете конхи, пандантивите на купола, първи и част от втори регистър на северната и южната стена⁶⁹, както и на някои места по свода на храма. От ктиторски надпис в южната конха става ясно, че тази живопис е завършена на 18 юли 1888 г. Стенописите не са подписани, но по стиловите характеристики може да се припишат също на Евгени поп Кузманов. При сравнение с други негови подписани

Южна конха на храма

The south conch of the Church

произведения, като например стенописите в църквата „Св. Георги“ в с. Делейна⁷⁰, Видинско, става ясно, че в подуянската църква е работил същият зограф. Както беше казано, Евгени поп Кузманов умира на 20 юли 1888 г. в Галичник.⁷¹ Прави впечатление разликата от едва два дни между датата на изписването на подуянската църква и датата на смъртта на зографа. Като се има предвид, че Асен Василиев изрично отбелязва, че Евгени поп Кузманов умира в родното си място, вероятността да е завършил работата си в Подуяне и да е пропътувал разстоянието от над 350 км, за да почине в с. Галичник след два дена е малко вероятна. Логично възниква съмнението, че датата на смъртта на зографа е сбъркана. Все пак трябва да отбележа и съществуването на още една вероятност, доста по-слаба, според мен. Възможно е стенописите в храм „Св. Богородица Живоносен източник“ да са рисувани от някои от съдружниците на Кузманов. Известно е, че той работи в съдружие с други зографи, сред които знаем, например, имената на Никола Янов или Алексо Василев⁷², но не е изяснен приносът му в паметниците, които работи с тях. Трябва да се има предвид и фактът, че през годините авторският почерк на Евгени поп Кузманов се променя⁷³. И все пак, както вече бе отбелязано по-горе, при сравнение с други негови подписани произведения, приликата в изграждането на образите и колорита е поразителна. Някои светци, както ще стане ясно по-нататък, са почти идентични.

Според протоколната книга на настоятелството на църквата, през 1930 г. е „украсена“ проскомидията на храма, без да има данни за автора и вида на тази украса⁷⁴. Три години по-късно, през 1933 г. върху стенописите в църквата работят Христо Жемски, Христо Петров и Стефан Шариш от София⁷⁵. От „мониторинга“, направен от Софийска митрополия през 1951 г., става ясно, че по това време стенописи има само в олтарното пространство, те са работа на Христо Жемски, Христо Петров и Стефан Шариш, но поради влагата са в лошо състояние⁷⁶. Изглежда по това време първоначалната живописна украса е замазана⁷⁷, като апсидното пространство е преизписано.

През 1989-2000 г. църковното настоятелство предприема голям ремонт, при който стенописите от 1888 г. са разкрити и реставрирани. Участъците със значителни липси в горния регистър са покрити с нови мазилки и е изпълнена нова стенопис, както на емпорията, така и под нея⁷⁸. През 2002 г. са изписани куполът и притворът на храма.

Трябва да се има предвид, че иконите, иконостасът и стенописите са реставрирани през последните години, проектна документация обаче за тези намеси не бе открита в НИНКН.

За целта на изследването ще проследя стенописите от 1888 г. В първия регистър на апсидната конха са изобразени: св. Йоан Златоуст, св. Григорий Богослов и св. Атанасий Александрийски северно на апсидния прозорец, св. Роман Сладкопевец и св. архидякон Стефан – от двете страни в дебелината на прозореца, и св. Василий Велики, св. Николай Мирликийски и св. Спиридон – южно на прозореца⁷⁹. Над тях е Богородица Ширшая небес с по два ангела от двете страни, държащи свитъци. В първи регистър на източна

стена, от север на абсидата е изписан св. Петър Александрийски, над който е представен пророк Йоан. В първи регистър южно от апсидата е св. Григорий Двоеслов, над който е изобразен пророк Амос. В трети регистър на източна стена е представена сцената Благовещение.

В първи регистър на северна стена в олтар е изобразена сцената Старозаветна Троица, над която е изписано Благовестие на Захарий. Върху свода в медальон е представена св. Троица и четири херувима. От двете страни изображението е рамкирано с фризове с растителни орнаменти. В първи регистър на южна стена са представени в цял ръст светците св. Симеон Дивногорец, св. Яков брат Господен и св. Теофан Изповедник. Във втори ред са изобразени допоясно праведниците Товия, Мелхиседек и Йов, над които е сцената Влизане в Йерусалим. В първата арка пред олтар са изобразени прави фигури на пророк Михей и пророк Наум.

В пандантивите на купола са изобразени евангелистите със символите си. Образите им са стилово много близки до тези от Разпятието на иконостасната венчилка.

В първи регистър на южната конха (от изток на запад) са представени св. Йоан Рилски Чудотворец, св. Димитър Мироточив и св. Андрей Стратилат и св. Гурий, изобразен като войн, св. Прокопий и св. Мина (западно от прозореца). Във втори регистър на конхата е сцената Възкресение Христово, в долната ѝ част

има ктиторски надпис „Заплатилъ Величко Йѡвванчовъ Алекса/ Грозда Минка Ерина Стоила, Гихргия/ іхлїи, 18 день 1888 година за дхшевно спасение“

В първи регистър на южната стена са изписани правите светци св. Серафим Саровски, св. Антоний, св. Йоан Лествичник и св. Пахомий (в дебелината на прозореца), св. Евтимий, св. Стилиан, св. Онуфрий, св. Евпраксия и св. Теодора (в дебелината на прозореца), св. Петър Атонски. Във втория регистър на същата стена са изобразени сцената Вечеря в Емаус и образът на св. безсребърник Кир. В третия регистър, над образа на св. Кир е представена св. Матрона.

В първи регистър на северната стена са изписани прави светци (от запад на изток): св. Харалампий, св. Спиридон, св. Димитър Бесарбовски, св. Теодосий, св. Мина, св. Сава, св. Максим Изповедник и св. Петка (в дебелината на прозореца), св. Пантелеймон и св. Трифон. Във втория регистър са изобразени св. безсребърник Йоан и сцената Осезание Томино. В трети регистър, над образа на св. Йоан е разположен образът на св. Пелагия.

В първия регистър на северната конха (от запад на изток) са изписани образите на св. Анна, в цял ръст, и св. Пророк Илия с колесницата (западно от прозореца, който е зазидан). Следва изображението на св. Теодор Тирон и св. Георги на кон (източно от прозореца). Във втория регистър е изписана сцената Кръщение Христово.

Може да се отбележи, че някои светци от стенописи-

те от 1888 г. намират точен паралел (в някои случай огледален) в други храмове, изписани от Евгени поп Кузманов. Такъв е случаят със св. Георги на кон от северната конха на подуянската църква и едноименния светец от иконостаса на църквата „Св. Никола“ в с. Връв. Аналогичен е и образът на св. Димитър от северната стена на подуянската църква, от южната стена на наоса на църквата „Св. Никола“ в с. Връв и този на южната стена на църквата „Св. Георги“ в с. Делейна. Сцената Възнесение на пр. Илия, изобразена в северната конха на подуянския храм, е почти идентична с тази на северната стена на храма в с. Връв. Същият е и случаят със св. Теодор Тирон от северната конха на „Св. Богородица Живоносен източник“ и този от северната стена на наоса на храма в с. Връв и др.

От църковния мебелиар в църквата в кв. Подуяне внимание заслужава архиерейският трон, който е разположен до южната конха. Той е с частична дърворезбена украса по страниците и балдахина, но направата му е различна от тази на иконостаса. Във въпросника, попълнен през 1951 г. от свещеника на храма, се казва, че в църквата има стар иконостас и владишки трон, като предстои „замянето им с нова художествена дърворезба“. Очевидно иконостасът е бил подминат от това „обновление“, за разлика от владишкия трон, който е подменен вероятно през 50-те години. На него е поставена иконата Христос Велик Архиерей с ктиторски надпис в долната част⁸⁰. Стилото тази икона също може да се припише на Никола Доспевски.

В храма има два проскинитария, които са съвременни на владишкия трон, подобни по направа и пластика. На този в южната част на храма е представена академична икона на св. Георги. Няма данни за автора и годината на изписването ѝ. На северния проскинитарий е поставена съвременна икона Св. Богородица Живоносен източник, работена от неизвестен художник в духа на възрожденската стилистика.

В църквата се пази чудотворна икона на Св. Богородица, която не е достъпна за изследване⁸¹.

След всичко казано до тук, може да се направи изводът, че макар и изградена след Освобождението, църквата „Св. Богородица Живоносен източник“ е паметник, чиято оригинална живописна украса е решена във възрожденска естетика. Стенописите и иконите в храма са работени от някои от добре известните в научната литература зографи, представители на две от най-важните живописни школи за развитието на българското църковно изкуство. Никола Доспевски е син на Димитър Христов Зограф и внук на Христо Димитров, основателя на Самоковската художествена школа, а Евгени поп Кузманов е представител на Дебърската художествена школа, учи иконопис във Фръчковския род. С публикуваните икони и стенописи се попълва творческата биография на тези зографи и се обогатяват представите ни за този все още недостатъчно добре проучен период на прехода между Възраждането и Новото време. Редица проблеми, отнасящи се до оригиналния облик на иконостаса, цялостните стенописните програми на църквата от 1888 г. и от 1933 г., както и неизследваната до сега чудотворна

икона, която се пази в църквата, остават отворени за бъдещите изследвания.

Фотографии: Веселина Йончева

Бележки:

- 1 Този текст е резултат от изследване, проведено в рамките на проект „Визуализирайки сакралното: регистър на академични художници, зографи, резбари и златари, работили в църквите на София (1878-1944). Част 1“ на Института за изследване на изкуствата, осъществен с финансовата подкрепа на Столична програма „Култура“, договор № ССК20-ПП06-119/15.12.2020 г.
- 2 Василиев, А. Български възрожденски майстори. С., 1965, 421 [Vasiliev, A. Balgarski vazrozhdenski maystori. Sofia, 1965, 421].
- 3 Спространов, Е. Бележки и приписки по софийските черкви. – Сб. НУ, Т. 22-23, 1, Л., 1906/1907, 30 [Sprostranov, E. Belezki i pripiski po sofийските cherkvi. – Sb. NU, V. 22-23, 1, L., 1906/1907, 30].
- 4 Сведения за храмовете в София. С., 1951 (Ръкопис) [Svedeniya za hramovete v Sofiya. Sofia, 1951 (Manuscript)].
- 5 По сведения на Ст. Павлов – на днешната ул. „Георги Пеячевич“ № 17 – Вж. Спасова-Млъчкова, А. Подуене през периода на турското владичество и Възраждането. – В: История на Подуяне. С., 2004, 101 [Spasova-Mlachkova, A. Poduene prez perioda na turskoto vladichestvo i Vazrazhdaneto. – In: Istoriya na Poduyane. Sofia, 2004, 101].
- 6 Пак там, 101 [Ibidem, 101].
- 7 Пак там, 101 [Ibidem, 101].
- 8 Карабойчев, В. Къде стана Яворовата женитба. – Улпия Сердика, 3, 1993, 22 [Karaboychev, V. Kade stana Yavorovata zhenitba. – Ulpiya Serdika, 3, 1993, 22].
- 9 Това става не само по желание на жителите на селото, но и по фискални съображения. Едно от тях било желанието на столичните власти да могат да облагат многобройните търговци от Орханйиско и другаде, които при идването си в София отсядали в Подуяне, като по този начин отбягвали данъчното облагане на стоките си. Също така някои столциани, които имали жилища до с. Подуяне, започнали да се записват за жители на селото, също за да избягват данъчните си задължения като граждани на София. – Вж: Куманов, М. Подуяне след Освобождението (1878-1944) – В: История на Подуяне. С., 2004, 125 [Kumanov, M. Poduyane sled Osvozhdenieto (1878-1944) – In: Istoriya na Poduyane. Sofia, 2004, 125].
- 10 Савов, Н. Из историята на Подуяне. – Вечерни новини, № 124, 25 юни 1980, 124 [Savov, N. Iz istoriyata na Poduyane. – Vecherni novini, № 124, 25 yuni 1980, 124].
- 11 Спространов, Е. Цит. съч., 30 [Sprostranov, E. Op. cit., 30].
- 12 Цариградски вестник, № 480, 23 април 1860, 132-133 [Tsarigradski vestnik, № 480, 23 april 1860, 132-133].
- 13 На север от него започвало с. Подуяне – Вж. Шишманов, Д. Някога. – Сердика, 4, 1940, 54 [Shishmanov, D. Nyakoga. – Serdika, 4, 1940, 54].
- 14 Спространов, Е. Цит. съч., 30 [Sprostranov, E. Op. cit., 30].
- 15 Карабойчев, В. Цит. съч., 23 [Karaboychev, V. Op. cit., 23].
- 16 Куманов, М. Цит. съч., 125 [Kumanov, M. Op. cit., 125].
- 17 Същият род дарил и златото за отливане на венчалните короните – Вж. Карабойчев, В. Цит. съч., 22, 23 [Karaboychev, V. Op. cit., 22, 23].
- 18 Иречек, К. Български дневник. С., Т.2, 1995, 356 [Irechek, K. Balgarski dnevnik. Sofia, V. 2, 1995, 356].
- 19 Спространов, Е. Цит. съч., 30 [Sprostranov, E. Op. cit., 30]. В декларационния картон на църквата, погрешно е упоменато, че храмът е осветен от Партений, който е софийски

- митрополит от 1892-1918. – Вж. НДА на НИНКН, С-1002-15- Ix., 3.
- 20 Сведения за храмовете в София [Svedeniya za hramovete v Sofiya].
- 21 ЦДА фонд 1122 к, опис № 1, арх. ед. 52, л. 7 (грѣб).
- 22 Спространов, Е. Цит. съч., 30 [Sprostranov, E. Op. cit., 30].
- 23 Неподписана живописна творба с изображение на църквата, която се съхранява в хранилището на читалище „Възраждане“.
- 24 Проектна документация, предоставена от свещеника на храма.
- 25 Спространов, Е. Цит. съч., 30 [Sprostranov, E. Op. cit., 30].
- 26 Сведения за храмовете в София [Svedeniya za hramovete v Sofiya].
- 27 Йокимов, П., Архитектурата на култовите сгради в България, 1878-1944 г. С., Централен институт за научнотехническа информация (ЦИНТИ), 1987, 31 [Yokimov, P. Arhitekturat na kultovite sgradi v Bulgariya, 1878-1944 g. Sofia, Tsentralen institut za nauchnotehnicheska informatsiya (TSINTI), 1987, 31]; Тулешков, Н. Архитектурно изкуство на старите българи. Т. 4. С., 2011, 51 [Tuleshkov, N. Arhitekturno izkustvo na starite balgari. V. 4. Sofia., 2011, 51].
- 28 Спространов, Е. Цит. съч., 30 [Sprostranov, E. Op. cit., 30].
- 29 НДА на НИНКН С-1019-22-Ix., 1.
- 30 Тодоров, Г. Храмът „Св. Пророк Илия“ в Княжево [Todorov, G. Hramat „Sv. Prorok Iliya“ v Knyazhevo]: <https://synpress-classic.dveri.bg/14-2004/prorilila.htm>, последно посетен на 06.01.2020 г.
- 31 Единственото по-късно произведение на зографа е за българската килия „Достоин ест“, при Карея на Св. Гора – едноименна икона (74x120 см) – Вж. Василиев, А. Български възрожденски майстори. С., 1965, 421 [Vasiliev, A. Balgarski vazrozhdenski maystori. Sofia, 1965, 421]; Обретенков, А., А. Стойков, Т. Иванов, Н. Труфешев. Енциклопедия на изобразителните изкуства в България, Т. 1. С., 1980, 262 [Obretenov, A., A. Stoykov, T. Ivanov, N. Trufeshev. Entsiklopediya na izobrazitelnite izkustva v Bulgariya, V. 1. Sofia, 1980, 262].
- 32 Карабойчев, В. Цит. съч., 22 [Karaboychev, V. Op. cit., 22].
- 33 „Заплати Георги Божиловъ, Младенка Гелева на Белъ Христо Станика“.
- 34 Гергова, И. Е. Генова, И. Ванев, М. Захариева. Дебърски майстори във Видинска епархия. Т. 1. С., 2017, 38, 47 [Gergova, I. E. Genova, I. Vanev, M. Zaharieva. Debarski maystori vav Vidinska eparhiya. V. 1. Sofia, 2017, 38, 47].
- 35 НДА на НИНКН, С-1002-15- Ix., 3.
- 36 За култа и иконографията на темата вж. Стародубцев, Т. Култ Богородице Ζωοδόχος τῆς Πύλης и његов одјек у сликарству у доба Палеолога. – Зограф, 33, Београд, 2009, 103-110 с литература [Starodubtsev, T. Kult Bogoroditse Ζωοδόχος τῆς Πύλης и његов одјек у сликарству у доба Paleologa. – Zograf, 33, Beograd, 2009, 103-110]; Поповска-Коробар, В. Икона Богородице Живоносног источника из XVIII века у манастиру Свете Пречисте. – В: Ниш и Византија, VIII, 2010, 219-229 с литература [Popovska-Korobar, V. Ikona Bogoroditse Zhivonosnog istochnika iz XVIII veka u manastiru Svete Prechiste-Kichevske. – In: Nish i Vizantija, VIII, 2010, 219-229]; Гергова, И. Чудесата на пресвета Богородица в културата на българското Възраждане. С., 2012, 106-111 [Gergova, I. Chudesata na presveta Bogoroditsa v kulturata na balgarskoto Vazrazhdane. Sofia, 2012, 106-111]; Куюмджиев, А. Стенописите в главната църква на Рилския манастир. С., 2015, 384-385 [Kuyumdzhev, A. Stenopisite v glavnata tsarkva na Rilskiya manastir. Sofia, 2015, 384-385].
- 37 Медакович, Д. Св. Богородица Живоноснисточник у српској уметности. – В: Путеви српског барока. Београд, 1971, 157-177 [Medakovich, D. Sv. Bogoroditsa Zhivonosni istochnik u srpskoj umetnosti. – In: Putevi srpskog baroka. Beograd, 1971, 157-177]; Гергова, И. Цикъл чудеса Богородични в стенописите на Риломанастирския католикон. – Проблеми на изкуството, 4, 2007, 22 [Gergova, I. Tsikal chudesata Bogorodichni v stenopisite na Rilomanastirskiya katolikon. – Problemi na izkustvoto, 4, 2007, 22]; Гергова, И. Чудесата на пресвета Богородица в културата на българското Възраждане. С., 2012, 109-111 [Gergova, I. Chudesata na presveta Bogoroditsa v kulturata na balgarskoto Vazrazhdane. Sofia, 2012, 109-111].
- 38 Гергова, И. Цикъл чудеса Богородични в стенописите на Риломанастирския католикон., 23 [Gergova, I. Tsikal chudesata Bogorodichni v stenopisite na Rilomanastirskiya katolikon., 22].
- 39 Генова, Е. Темата „Св. Богородица живоносен източник“ в иконописата на самоковските зографи. – В: Изкуствоведски четения, 2011, 113-119 [Genova, E. Temata „Sv. Bogoroditsa zhivonosni iztochnik“ v ikonopista na samokovskite zografi. – In: Izkustvovedski cheteniya, 2011, 113-119].
- 40 Четирите икони, които създава Захари Зограф на темата „Богородица Живоносен източник“ са: икона от манастира „Св. Петка Мулдавска“ 1836 г., която днес се съхранява в иконохранилището при Пловдивска митрополия; икона от църквата „Св. Петка“, Пловдив; икона от манастира „Св. Кирик и Юлита“ (1838) до с. Горни Воден, Асеновградска община, икона от църквата „Св. Богородица – Благовещение“ (Рибна) (1839), Асеновград. – Вж. Москова, С. За първите стенописи и две непубликувани икони на Захари Зограф. – Изкуство, 9, 1980, 27 [Moskova, S. Za parvite stenopisi i dve nepublikuvani ikoni na Zahariy Zograf. – Izkustvo, 9, 1980, 27].
- 41 Генова, Е. Цит. съч., 115 [Genova, E. Op. cit., 115].
- 42 Пак там, 119 [Ibidem, 119].
- 43 Пак там, 115 [Ibidem, 115].
- 44 Papastratos, D. Paper Icons Greek Orthodox Religious Engravings 1665-1899. Vol. I, Athens, 1990, 175.
- 45 Генова, Е. Цит. съч., 115 [Genova, E. Op. cit., 115].
- 46 Обретенков, А. А. Стойков, Т. Иванов, Н. Труфешев. Цит. съч., 262 [Obretenov, A. A. Stoykov, T. Ivanov, N. Trufeshev Op. cit., 115].
- 47 Самоковлиева, М. Самоковската художествена школа и моят самоковски род. Сливен, 2007, 67 [Samokovlieva, M. Samokovskata hudozhestvena shkola i moyat samokovski rod. Sliven, 2007, 67]; Стойкова, М. Икони от църквата „Въведение Богородично“ в Благоевград. – Проблеми на изкуството, 3, 2007, 32, 39 [Stoykova, M. Ikoni ot tsarkvata „Vavedenie Bogorodichno“ v Blagoevgrad. – Problemi na izkustvoto, 3, 2007, 32, 39].
- 48 Самоковлиева, М. Цит. съч., 67 [Samokovlieva, M. Op. cit., 67].
- 49 Василиев, А. За изобразителните изкуства в Северозападна България. – В: Комплексна научна експедиция в северозападна България през 1956 г. Доклади и материали. С., 1958, 179 [Vasiliev, A. Za izobrazitelnite izkustva v Severozapadna Bulgariya. – In: Kompleksna nauchna ekspeditsiya v severozapadna Bulgariya prez 1956 g. Dokladi i materiali. Sofia, 1958, 173]; Миланов, М. Лопушански манастир „Св. Йоан Предтеча“, с. Георги Дамьяново, област Монтана. Монтана, 2007, 116 [Milanov, M. Lopushanski manastir „Sv. Yoan Predtech“, s. Georgi Damyano, oblast Montana. Montana, 2007, 116].
- 50 Василиев, А. Цит. съч., 179, 180 [Vasiliev, A. Op. cit., 179, 180].
- 51 Гергова, И. Възрожденско изкуство в Михайловградски окръг. С., 1983, 48 [Gergova, I. Vazrozhdensko izkustvo v Mihaylovgradski okrag. Sofia, 1983, 48].
- 52 Василиев, А. Български възрожденски майстори. С.,

- 1965, 420 [Vasiliev, A. Balgarski vazrozhdenski maystori. Sofia, 1965, 420].
- 53 Гергова, И. Църквата „Св. Параскева“ в село Медковец, Ломско. – Паметници. Реставрация. Музеи, 1-2, 2017, 6 [Gergova, I. Tsarkvata „Sv. Paraskeva“ v selo Medkovets, Lomsko. – Pаметnitsi. Restavratsiya. Muzei, 1-2, 2017, 6].
- 54 Пак там [Ibidem].
- 55 Гергова, И. Църквата Рождество Богородично в Берковица. С., 2016, 134 [Gergova, I. Tsarkvata Rozhdestvo Bogorodichno v Berkovitsa. Sofia, 2016, 134].
- 56 Василиев, А. Цит. съч., 420 [Vasiliev, A. Op. cit. 420].
- 57 Пак там, 420 [Ibidem, 420].
- 58 Пак там [Ibidem].
- 59 Иконите на св. Власий, архидякон Стефан (на северната врата на иконостаса (1888), св. Св. Петър и Павел (1881), Успение Богородично (1882), св. Георги, подписана от зографа и датирана 1881 г., Богородица с Младенеца (1881), Иисус Христос (1879), Йоан Кръстител, подписана и датирана 1881 г., св. Илия (1885), св. Св. Кирил и Методий (1882), Кръщение Христово, Благовещение (на южния иконостас), подписана от зографа, св. Троица (на северния иконостас) (1885) – Вж. Василиев, А. Цит. съч., 420, 421 [Vasiliev, A. Op. cit. 420, 421].
- 60 Пак там [Ibidem].
- 61 Пак там [Ibidem].
- 62 Гергова, И. Е. Генова, И. Ванев, М. Захариева. Цит. съч., 31 [Gergova, I. E. Genova, I. Vanev, M. Zaharieva Op. cit., 31]; Гергова, И. Православно изкуство във Видинско. Предварителни наблюдения. – Проблеми на изкуството, 4, 2015, 47 [Gergova, I. Pravoslavno izkustvo vav Vidinsko. Predvaritelni nablyudeniya. – Problemi na izkustvoto, 4, 2015, 47].
- 63 Гергова, И. Е. Генова, И. Ванев, М. Захариева. Цит. съч., 31 [Gergova, I. E. Genova, I. Vanev, M. Zaharieva Op. cit., 38].
- 64 Пак там, 61, 62 [Ibidem, 61, 62].
- 65 Пак там, 15 [Ibidem, 15].
- 66 Бойкина, Д. Иконографски особености на стенописите в църквата „Св. Георги“ в с. Делейна, доклад, изнесен в рамките на Международна конференция 200 години Дичо Зограф (1819-2019), МАНУ, Скопие, 17-18 октомври 2019.
- 67 Василиев, А. Цит. съч., 228, 229 [Vasiliev, A. Op. cit., 228, 229].
- 68 В проектната документация за реставрацията на стенописите, която ми бе показана от свещеника на храма, тази първа стенописна украса е датирана от 1933 г. Надписът в южната конха обаче показва, че това изписване е станало през 1888 г.
- 69 Във втори регистър на северна стена единствената по-късна сцена е Укротяване на бурята, а във втори регистър на южна стена – Изцеление на разслабения.
- 70 Стенописите на църквата в с. Делейна не са публикувани. Бойкина, Д. Църква "Св. Георги", с. Делейна. - В: Дебърски майстори във Видинска епархия. Т. 2 . С., 2021 (под печат) [Boykina, D. Tsarkva "Sv. Georgi", s. Deleyna. - In: Debarski maystori vav Vidinska eparhiya. V. 2 . Sofia, 2021 (in press)].
- 71 Василиев, А. Цит. съч., 228, 229 [Vasiliev, A. Op. cit., 228, 229].
- 72 Пак там., 229 [Ibidem, 229].
- 73 Гергова, И. Е. Генова, И. Ванев, М. Захариева. Цит. съч., 15 [Gergova, I. E. Genova, I. Vanev, M. Zaharieva Op. cit. 15].
- 74 ЦДА фонд 1122 к, опис № 1, арх. ед. 52, л. 7 (гръб).
- 75 НДА на НИНКН, С-1002-15- IX., 3.
- 76 Сведения за храмовете в София [Svedeniya za hramovete v Sofiya].
- 77 В проектната документация, която ми бе показана от свещеника на храма, е отбелязано, че, поради течове първоначалната стенопис е била в лошо състояние. Насечена е с остър предмет и е покрита с мазилка, подготвена за ново изписване.
- 78 Проектна документация за реставрацията на храма.
- 79 Стенописната украса в апсидното пространство е описана на базата на проектната документация за реставрация на стенописите, предоставена от свещеника на храма, както и на снимки, направени също от свещеника на църквата.
- 80 „Помени Гди Ктитори и приложници от село Подуене, Стоянь, Кола, Петар и Нован, за вечен спомен“.
- 81 Съществува научнопопулярен филм, посветен на иконата, част от поредицата „Частици святост“, продуцирана от фондация „Покров Богородичен“. За съжаление качеството му не е достатъчно добро, за да се добие каквато и да е представа за нея.

SUMMARIES

EARLY BYZANTINE CAPITALS FROM THE EPISCOPAL BASILICA OF PHILIPPOLIS

Iva Dosseva

For the first time capitals of the Episcopal Basilica of Philippopolis, samples of the and impost the Ionic impost type – Byzantine inventions designed to carry arcades – are being published. Some of the specimens testify to a large-scale reconstruction of the roof structure of the basilica. The analysis of the shape and decoration places the capitals in the period between the second half of the 5th century and the second half of the 6th century. The limits become even narrow of the already proposed stages of laying floor mosaics, probably preceded by other construction activities, are being taken into consideration. Most likely, the capitals and the reconstruction of the church accordingly date from the reign of Justinian I.

The parallels from Constantinople, Chersonesos, Greece, Odessos, etc. suggest that most on the capitals of the Episcopal Basilica of Philippopolis originated from the imperial quarries and workshops on the island of Proconnesos. Juggling by some marked but not sufficiently shaped details of the relief decoration as well as by specific decorative schemes of pulvinae, at least the final phase had to be executed on site. The unfinished Ionic capital made of syenite, the material extracted close to Philippopolis during the Roman period is evidence of continuing, albeit limited, stonemasonry activity.

AN ICON OF ST ANASTASIA PHARMACOLYTRIA WITH EIGHT LIFE SCENES (1789)

Alexandra Ph. Trifonova

In this paper an icon of St Anastasia Pharmakolytria with eight life scenes (1789) is presented. The icon originates from the monastery of St Anastasia on the St Anastasia island of the Black Sea Coast, but nowadays is

kept in the church of Dormition of the Virgin (1869) in Burgas. The icon of St Anastasia Pharmakolytria bears the following vita scenes: 1. St Anastasia reads the letter of her teacher Chrysogonus; 2. St Anastasia imprisoned by the perfect's order; 3. St Anastasia in front of prefect Phloros; 4. St Anastasia in front of emperor Diocletian; 5. St Anastasia in front of king Poplios; 6. St Anastasia in front of the perfect of Bethania; 7. St Anastasia in a ship with a lot of martyrs; 8. The martyrdom of St Anastasia in the fire. There is also a donor's inscription: ἡ δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ, Γεωργάκη [...] χατ[...] / ἀψπθ ὁκτωβρίου / κγ / χεῖρ δημητρίου – / προσκυνητοῦ, which indicates that the icon was ordered by Georgakis and was painted by Dimitrios pilgrim (προσκυνητής) on 23th of October 1789. The presented icon is of great iconographical interest, because is the one of the three known vita icons of St Anastasia Pharmakolytria from the Balkans. Moreover, our research indicates that five of its life scenes are unique, which indicate that the painter of the icon, Dimitrios pilgrim, was inspired by a vita text of St Anastasia Pharmakolytria or by another lost nowadays vita icon of the saint.

SEVERAL 19TH-CENTURY RELIQURIES AND THE GOLDSMITHS' TRADE IN PAZARDZHİK

Darina Boykina

This article presents for the first time reliquaries made by Pazardzhik goldsmiths and the sources for them known in the scientific literature. The taxidiotic boxes of Ignatious of Rila (Rilets) of 1842, Abraham (Avram) of Bachkovo of 1843, two reliquaries from the Batkun Monastery made in 1851 and 1861 and one from the Church of Transfiguration in Pazardzhik of 1869, are examined and analyzed in the context of Pazardzhik goldsmiths' trade. The text also presents systematized informa-

tion about the development of the goldsmiths' trade in Pazardzhik relying mostly on written sources: data from Ottoman documents, evidence from the 1720 Travel Notes of Chrysanthos Notaras, inscriptions from goldsmiths' works, etc. Data shows that goldsmiths emerged in Pazardzhik as early as in the early 16th century as in the end of the following century there was already a functioning goldsmiths' guild with an impressive number of masters that continued to actively develop during the 18th century and the 19th century. Such data as well as the preserved goldsmiths' works provide a reason to propose a hypothesis that Pazardzhik is one of the options for the localization of the so-called "goldsmith centre in the area of the Bachkovo Monastery and Plovdiv". The article puts just the beginning of an exploration of the goldsmiths' trade in the town and its role during the period of Ottoman rule on the territory of present-day Central Southern Bulgaria.

STEPHANOS K. NIKITAS: A PAINTER AND CLERIC FROM THRACE OF THE LATE NATIONAL REVIVAL PERIOD

Simeon Tonchev

Painter Stephanos K. Nikitas (ca. 1822-1908) was born in Adrianople (Edirne), to a family of high standing. His manner with apparent influenced by the academic art distinguished him from the rest of the painters in the local art centre. From his known icons and murals it transpires that he flourished in the early 1850s until 1861. These artworks are in the south of Bulgaria or in the diocese or the Metropolitan See of Plovdiv. His latest commission were the 1861 murals at the Church of St Nicholas in Limenas on Thassos, his only artwork known in Greece. No later than the beginning of 1866, but in all likelihood immediately after the Union, Stefanos abandoned painting and was not the author of the several icons signed by Stefanos

Adrianoupolites, as their manner shows.

Various extant records testify to the religious activity of Stephanos Nikitas, most important of these are his letters written between 1870 and 1881 and Victorin Galabert's diaries. In 1861, he joined the Panteleimon's sect on Thassos, thus marking its beginning. He was a deacon, a hierodeacon, socius of the preacher, who prepared him to take his position. They joined the Bulgarian Union on 6 January 1864. In the summer of 1867, Nikitas headed for the Vatican and in 1868 took over as the archimandrite of the monasteries of Panteleimon in the villages of Studena and Mustrak (in the region of Edirne at the time). Nikitas reconverted to Orthodoxy and returned to the Bulgarian Orthodox Church in 1892.

THE CHURCH OF THE MOTHER OF GOD OF THE LIFE-GIVING FONT, PODUIANE BOROUGH

Veselina Yoncheva

The Church of the Mother of God of the Life-giving Font in the Sofia borough of Poduiane was built in 1883, shortly after the Liberation. As the synaxes in Poduiane were tradition-

ally held even before 1878 on Easter Fridays (the first Friday after Easter), the Mother of God of the Life-giving Font (Theotokos Zoödochos Pege) was declared the patron saint of the church. The church was built by masters from Slatina as a triconch domed church with a polygonal apse at the eastern end and a narthex at the western entrance. Initially, the church had three domes, a central one and two blind domes in the narthex. The two-tiered iconostasis was made in 1883, partly decorated with wooden fretwork. Nikola Dospevski painted the icons from the Sovereign tier and Evgeni Pop Kuzmanov painted the tier with the icons of the Apostles, the painted part of the Crucifixion and the Holy Doors. The church was painted in several periods: initially in 1888; then in 1933 and lastly in 1989-2002. The earliest extant murals are in the apse, both conchs, the pendentives, in the lower and partly in the second register of the north and the south walls as well as at some places in the vaults. The donor's inscription in the south conch makes it clear that this stage of painting was completed on 18 July 1888. The murals are unsigned, but judging from the manner, they may be attributed to Evgeni Pop Kuzmanov from Galičnik. Comparing them with artworks signed by

him such as the murals at the Church of St George in the village of Deleina, the region of Vidin, shows that it was the same painter, who worked on the church in Poduiane.

The decoration of the Church of the Mother of God of the Life-giving Font in the Sofia borough of Poduiane was made by some of the icon painters well known to the scientific literature, members of two of the most significant schools of the period of the Bulgarian National Revival. The icons from the Sovereign tier were painted by Nikola Dospevski, a member of the art school of Samokov. Evgeni Pop Kuzmanov, a member of the art school of Debar, painted the tier with the icons of the Apostles, the painted part of the Crucifixion on the crest of the iconostasis and the Holy Doors as well as the murals of 1888. The publishing of these icons and murals deepens the knowledge of the artists' work and enriches our notions of that much less well-explored period of transition between the National revival and the modern era.